

Alexandra Navrátilová, Narození a smrt v české lidové kultuře,

Praha: Vyšehrad 2004, 414 s.

Lidský život na zemi je vymezen dvěma krajními póly, narozením a smrtí, které přitahují pozornost vědců i umělců; a zajímají snad každého člověka. Jednu z možností jejich poznávání nabízejí společenskovědní obory, které postupují od empirie k teorii, a vyrovnávají se přitom s jednotou v mnohosti, s obecným a zvláštním. Mezi nimi odkrývá specifický pohled na tento fenomén hranic lidského života obor etnologie, neboť prostřednictvím kulturních jevů hledá objektivní poznání o člověku v konfrontaci přístupu „zdola“, skrytém ve výpovědi reálné a symbolické, s přístupem znalce a badatele. To dokládá obsáhlá monografie vědecké pracovnice Etnologického ústavu AV ČR Alexandry Navrátilové, která představuje první syntetické zpracování tématu v české odborné literatuře.

Nesmírné množství pramenů, vesměs roztroušených v regionálních tiscích a rukopisech, staví badatele před obtížný úkol: kriticky interpretovat sumu materiálu variabilní povahy, většinou nejasného stáří, často i nejasného významu. Zájem o tuto monografii, tj. o etnologický přístup, napovídá, že se autorce podařilo prezentovat a vyložit prameny, formulovat teze a provokovat hypotézami, které inspirují jiné vědní disciplíny. Perspektivu může nabídnout také některý směrům sociální psychologie a filozofie, neboť za elementárním lidským počínáním autorka odkrývá principy myšlení a konání člověka, jejich sociální vazby a s nimi pozoruhodnou setrvačnost, málo proměnnou v čase. Jedná se v podstatě o lidské chování ve dvou mezních situacích, a to v kategoriích „světského“ a „posvátného“ bytí, jak je na jedné straně vymezili badatelé, a jak se na straně druhé jeví v životě, v životní zkušenosti předávané v podmínkách rodiny a pospolitosti. To je teoretický a metodický postulát známý již ve 20. století, ale od ideálu bývá daleká cesta k rea-

lizaci. A v tomto případě zvláště tehdy, když se nejedná o archaické či přírodní civilizace, tj. společnosti, na nichž byl model dvou existenciálních dimenzí (*sacrum et profanum*) rozpracován. Postavit si tento úkol nad prameny české provenience znamená nejen pochopit celistvost potřeb člověka jako jednotlivce a článku společenství, ale počítat přitom se spleťtým vrstvením jevů povahy mimokřesťanské a křesťanské; z těchto hledisek považují monografii A. Navrátilové za jedinečný příspěvek k fenomenologii duchovní kultury ve středoevropském kulturním prostoru. Vždyť doposud víme málo o pojetí života našich předků, o hranicích jejich horizontu, o napětí mezi individuálním a kolektivním, o reflexi křesťanských idejí, o procesu christianizace „v podzámčí“, v tzv. malých dějinách.

Poznávání mnohoobrazné výpovědi o narození a smrti začíná nesamozřejmostí lidské existence, z níž autorka vychází. V lidové tradici z ní plyne nesmírné úsilí člověka vnést do běhu života maximum pozitivního a zabránit vlivu negativního, a to v pravý, vyvolený čas; tu předcházejí prostředky víry prostředky praktické, a obojí se doplňuje v pozoruhodné rovnováze. Proto kniha o narození a smrti člověka obsahuje normy chování a obyčeje existenciální povahy, které vyplynuly z elementárních potřeb každodenního života, ze zkušeností s hrozbami vnějšího světa. Každodenní zápas o živobytí a jeho perspektivu se v těchto tradicích jeví především jako soulad individuálního úsilí a kolektivní víry. Spočívala v řádu věcí, v zakotvení řádu, který byl hodnotou pospolitou. Zde lze hledat vysvětlení pro tezi, že jednotlivé obyčeje mají smysl především jako součást celku; autorka vystižila, že odkazují současně na podstatnější skutečnost, než kterou samy bezprostředně zdobují. Přesahují svůj účel, aby byly rovnocenně službou jednotlivci, rodině a obci; hlavní jejich funkce je podle autorky společenskotvorná. Hledat jejich obsah, smysl i dosah znamená také odhalovat pozoruhodný systém, a skrze něj základní postoje našich předků k transcendentu; často plaché, těžko zachytitelné, skryté ve zvláštních vnějších formách. Na první pohled v nich hraje roli dobro a zlo, nápadné zvláš-

tě jako idea dobré smrti a její protipól, promítnutý jako neusmířená, se světem nevyrovnaná duše zemřelého, zvláště obávaná. A. Navrátilová uvádí tři zdroje postojů (a z nich odvozeného obyčejového chování): oficiální víru a rituály katolické církve, lidové křesťanství a pozůstatky pohanství. Vstupní kapitoly dobře uvádějí čtenáře všech profesí do světa, který je mnohdy současným vzdálený nebo i nesrozumitelný. Z odborných hledisek považují za důležité pasáže věnované kritice pramenů a metodě zpracování, která odráží známý trend integrace historicko-antropologických přístupů, a také prezentuje určitý model řešení na velké formě syntézy. Základem jsou historicko-srovnávací metoda, a metoda obsahové a funkční analýzy, postavená na konfrontaci principu subjektivního a objektivního. Regionální a etnické rozdíly přitom zřetelně nevystupují.

Jádro knihy představují kapitoly o narození a smrti, v nichž autorka postupuje chronologicky. Krásný ženský úděl znamenal v minulosti (tak jako znamená dnes) touhu, a v chudých vrstvách i obavu; nad ní stál často optimismus vycházející z dobré víry, že dá-li Bůh dítě, přidá i chleba. Neplodných párů bylo málo a lidé stáli tváří v tvář před jiným neštěstím – úmrtími dětí. Obyčeje motivované úsilím pro (a méně proti) početí mají především ráz praktický, ať už racionální, nebo magický, založený zvláště na magii podobnosti. Historické prameny až do počátku 20. století ukazují, jak velkou roli hrálo to, zda jde o početí z manželského lože nebo o těhotenství svobodné dívky (vdovy či z jiného nemanželského vztahu). Podle toho pak znamenal krásný úděl jednak ženu ctěnou (ba „požehnanou“), jednak ženu zavrženou, provinilou, tupenou. Věřejné odsouzení neprovdaných matek a jejich dětí místy neznalo hranic, a neslo často navíc řetězení negace, jak o tom zanechaly svědectví paměti, a také umělecká díla. Hanba nemanželského lože byla zvláště ve venkovském prostředí postrachem, ba dokonce znamenala větší břemeno než hřích zabítí, přestože porušení „Nezabíješ“ neslo – podle lidové víry – hrozbu trestu pro celou obec. Lépe než věda odhaluje tento jev umění, disponující šir-

ším spektrem vyjadřovacích prostředků (jako například Janáčkova opera *Její pastorkyňa* nebo film režiséra Vladimíra Michálka *Je třeba zabít Sekala*). Do lidového pojetí dobra a zla vstoupila církev a společnost, čímž „*sacrum*“ nabylo paradoxů a dimenze sociálně sankcionované hranice, která nemá být překročena.

Kapitoly o těhotenství, porodu, šestinedělí a ochraně novorozence obohacují poznatky etnologie a kulturní antropologie o tzv. obřadech přechodu. Podle analýzy chování ženy, její rodiny a společnosti v tomto vymezeném období poznáváme přechodová stadia lidského života, posuzovaná jako ohrožená, imaginárně nečistá, vystavená možnému působení zla. Proto vzniklo mnoho norem chování, zákazů a příkazů ochranného a očistného významu, které směřovaly k zajištění porodu zdravého potomka, a to s dosahem na rodinu i na celou pospolitost. Myšlení lidí bylo založeno vesměs na víře v prevenci a úkony na principu podobnosti (určitý úkon vyvolá podobnou perspektivu), obyčeje také vypovídají o víře ve zpětnou vazbu činní. Je pozoruhodné, jakou variabilitu obyčejů autorka v pramenech objevila; a přestože stojí na podobných principech, obsahují také protiklady. Například všeobecné je privilegium pokrmu podle chuti nastávající matky – a v některých krajích se těhotným tabuizovalo požití chleba, aby dítěti – podle zákona podobnosti – nenarostla velká hlava. V tomto případě stojí pojetí chleba jako velkého okrouhlého předmětu nad pojetím chleba jako Božího daru. Vedle množství obyčejů a úkonů s materiálními atributy mihne se v pramenech i stále záhadná síla negativního slova (kletby, čarování), která podle lidové víry způsobí neštěstí (např. mrtvé novorozeně) člověku nehodnému i člověku spravedlivému. Je příznačné (a přitažlivé), že u některých obyčejů kolektivní paměti neznáme jejich smysl (např. tabu, podle něhož těhotná žena nesmí sednout na vůz tažený koňmi); chybí pohled „zdola“ (nikdo vysvětlení podle samotných nositelů jevu nezaznamenal), a chybí také podklady pro výklad badatele-znalce (např. analogie). To je obecnější jev, s nímž se v lidové duchovní kultuře setkáváme. Může to mj. zna-

menat, že některé tradiční jevy vešly do tradice bez víry; jedná se většinou o jevy reliktnové povahy.

Křesťanská církev vstupuje do narození dítěte s prvními dny života, aby nabídla akt přijetí a spoluúčasti na Kristově vykoupení. Zaniklý je církevní úvod šestinedělky (zrušen na druhém vatikánském koncilu), tj. rituální ukončení izolace matky po naplnění dnů jejího „očistění“. Oba obřady, podobně jako lidový rituál první koupele novorozence, patří do obsáhlé kapitoly přijímacích ceremoniálů, které píší své pestré dějiny od nejstarších dob. Posvátný akt přijetí do určitého společenství (rodiny, obce, církve) motivuje „společně sdílený archetyp“, zabránění průniku zla do lidského soužití prostřednictvím určité společenské integrace. Tu předcházejí okamžiky, kdy zvláštní váhy nabývá vyřčené slovo a stává se nedotknutelným, závazným, posvátným. Očima prostého člověka v 16. století – podobně jako v 19. století – patrně nehrálo zvláštní roli, zda to bylo slovo kněze nebo slovo „babské“; ochránit dítě před možnými hrozbami znamenalo soustředit všechny posily, zmnožit jejich počet. Nad velkým objemem podkladů autorka dobře vystihla, že pohanství a křesťanství tu spolupůsobily jako dva kontexty paralelně; také další jevy spojené s narozením a zvláště smrtí tuto tezi potvrzují. Tradice vytvořené kolem křtu, kmotrovství, šestinedělí a úvodu nám nabízejí obraz spoluúčasti a vzájemné solidarity, zvlášť rozvinutý ve venkovském prostředí, model hodný následování.

Zatímco narození, počátek života znali lidé v mnoha polohách (narození dítěte, narození mládat domácích zvířat, každoroční periodická obnova vegetačního života ad.), smrt člověka spojená s tajemstvím lidské duše byla v každé době více zahalená. K nejzajímavějším patří kapitoly o dualismu těla a duše v české lidové tradici, o duši na cestě do světa zemřelých, o odplatě za hříchy, o revenantech, o pojetí víny a trestu, o lidové představě pekla. Zvážíme-li, že většina pramenů s touto tematikou pochází z 19. století (nebo je se zpožděním reflektuje), vstupujeme do doby návratů i přežívání silných tradic barokní zbožnosti, narušované koncem 18. století (a tedy současně

i smtelované) josefínskými reformami. A tu poznání tzv. velkých dějin, vedených myšlenkami osvícenského racionalismu, nabývá v tzv. malých dějinách nových dimenzí. Rozjímání o posledních věcech člověka tehdy stálo v popředí; vyhraněný kontrast radostné a žalostné smrti poznával venkovský lid prostřednictvím kázání, duchovních písní, a snad nejsilněji působily výtvarné reflexe (podobenství). Vedle toho obrazu, ne-li výstrahy s mravoučným nábojem, stojí lidové pojetí duše, která také rozeznávala dobro a zlo, odměnu a odplatu, zodpovídala za život, a tudíž se například v osudové čase hádala s tělem; a přece jsou duše a smrt v lidové tradici osobité, jiné. Na první pohled ve dvou polohách. Je nápadné, jak lidská duše stále (i po smrti člověka) koná v rozměrech pozemských, na principech pozemské zkušenosti, a tak také komunikuje slovem (rozmlouvá se smrtí, vyčítá tělu apod.). Když potkává smrt, je to na poli, na silnici, a smlouvá s ní jako s člověkem; jednou se strachem, jednou shovívavě i přátelsky. Jediněnou výpověď o tom zachytil na počátku 19. století na Moravě například katolický kněz a sběratel lidových písní František Sušil, když zapsal celou sbírku lidových písní „posvátných“ na téma „smrt“ (v těchto pramenech vystupuje personifikovaná smrt jednou jako obávaná, jednou jako milá smrtnička, laskavá smrt-choť apod.). A. Navrátilová objevila a pro knihu vybrala pozoruhodné doklady o pojetí smrti v české lidové tradici: od představy zlověstného neodvratitelného stínu, kostlivce s kosou, až k ženským bytostem – „zubaté“, „kosaté“ i spravedlivé Kmotříčce. Ať jakákoliv, způsobí zmar těla a odloučení duše. Přitom se lidská duše mění v ptáka (podle lidové víry je dobrá duše holoubkem, slavíkem, duše prokletá havranem) nebo ve strom, který mluví, jak o tom vypovídají lidové balady a pohádky. Otevřený zůstává v lidovém pojetí názor na dobu, kdy duše tělo zcela opouští; zde může čtenář hledat například vysvětlení, proč se v některých krajích okna v domě po smrti člověka bezprostředně otevírala, jinde naopak ihned zavírala. Pavěňší kontury má *sacrum* jako prostor; takové dimenze nabývá například práh domova, z něhož má být zemřelý vyloučen.

Druhou rozvinutou polohou, v níž se liší lidové pojetí smrti od barokní katecheze, je způsob, jakým se živí vyrovnávají s hříchy mrtvých, a představa o negativní síle mrtvých, spojená s jejich návraty. Možnost vykoupení skrze Krista tu nemá místo. Autorka hodnotí postoje a obyčeje, jimiž lidé napomáhali duším z očistcových útrap a zamezovali obávanému působení reventantů na zemi, a otvírá tak fundamentální kapitoly celé knihy o souvislostech světa živých se světem mrtvých. Představa zlovůle tzv. nečistých zemřelých nezná hranic času ani prostoru, ve středověku mohla být ještě posílena církevním modelem hříšníka a kajníka. Obava z možného návratu těchto zemřelých byla tak silná, že se nad ní rozvinul celý systém zvláštní komunikace mezi oběma světy, který dal základy kultu zemřelých předků. Přestože pojal některé prvky křesťanství, míjí jeho podstatu (spásu člověka) a jako celek je patrně nejsilnějším článkem reliktní pohanství v české lidové duchovní kultuře.

V lidovém pojetí smrti tedy v podstatě chybí reakce na hlavní myšlenku křesťanství. Tomu odpovídá i odraz biblických Velikonoce v české lidové kultuře: zatímco je najdeme v pašijových motivech a v tématu Panny Marie pod křížem, reflexe zmrtvýchvstání Páně a vykoupení skrze Kristovu obět zůstávají skryté. Zdá se, že oběti zástupnou mohl být v některých případech milosrdný nebo milující člověk. Lidové křesťanství se při narození i smrti člověka projevilo všude tam, kde mohlo napomoci prostředky víry a posilovalo integritu společenství a s ním solidaritu, milosrdenství a spoluúčast. K magickým praktikám se proto přiřazovaly praktiky se svčnými předměty a potravinami, křesťanské modlitby (zvláště k Panně Marii pomocnici), aby se pozitivní úsilí pro budoucí věc co nejvíce rozmnožilo, posílilo. Tezi o souběžném užívání mimokřesťanských a křesťanských prostředků víry se tu dostává maxima dokladů. – A nad sílu zlé moci v lidových představách přesto nebylo: účinek se dostavil, ale ne absolutně. Proto například zemřelou šestinedělku bylo nutno při pohřbu „uvést“ (obřadem zvaným úvod), aby po smrti neškodila. I po vykonání všech rituálů neustoupila

hrozba zla absolutně, ale ještě dávala znamení (z hrobu dodatečně uvedené šestinedělky, která jako neuvedená strašila, vylétla černá slepice). Podle lidové víry to znamená, že negativní síly prokazovaly v určitých situacích vyšší moc nad lidským úsilím.

Při etnologickém studiu si klademe otázky historicity jevů, neboť etnologie zůstává – i při rozšiřování předmětu a metod – vědou o člověku a sociálních skupinách v konkrétním historickém čase a kulturním prostoru. Vzhledem k povaze pramenů, s nimiž pracujeme, patří tyto otázky k nejnáročnějším. Monografie A. Navrátilové jako model moderního etnologického bádání prezentuje čas jako kategorii z dvojí perspektivy: jednak z pohledu „zdola“, podle lidového pojetí času, jednak z pohledu badatele, tj. z hledisek reálného času kulturně-historického. V lidovém pojetí se jeví časový horizont dvojí. Jeden z nich je čas cyklicky vymezený: čas kruhový, periodický cyklus roku pracovního (vegetačního, zemědělského) a roku svátečního (liturgického), v němž se odehrávají cykly lidského života; druhý časový horizont není vymezený, ale přesahuje pozemský život a formuje se v řetězci pokolení. Obrací-li se do budoucna, vrací se do minulosti, k zemřelým předkům. Čas v obou uvedených dimenzích obsahuje mezníky, které nabývají hodnoty „*sacrum*“. Odraz reálného historického času při pohledu „zdola“ zde prakticky nevstupuje. Čas jako kategorie historická je těmto pojetím vzdálený. Prameny interpretované v monografii ukazují, že historické studium jevů duchovní kultury nemá k dispozici dostatek časově určených jevů, argumentů primární povahy. Jestliže například v kultuře vyšších společenských vrstev zpravidla lze datovat kulturní jevy a jejich změny, v lidové kultuře se datace dokladu a doba vzniku většinou nekryjí. Klasifikujeme materiál, v němž jsou jevy již navrstveny, a nenalzáme mezníky změny; získáváme však podklady pro poznávání kategorie trvání, kontinuity. To jsou podněty pro samostatnou obsáhlou diskusi za rámec recenzované monografie. Prozatím lze usuzovat, že prameny o narození a smrti v české lidové kultuře odrážejí stopy středověkých a zejména barokních tradic lidové

zbožnosti, a to jeví u křesťanství nezávislých i jeví povahy křesťanské, do nichž měly zasáhnout reformy Josefa II. Navenek se to taky projevilo, vzpomene-li například poutě, poutní kostely nebo tradici Božího hrobu. Jiná situace patrně nastává ve věcech soukromé povahy, v rodinném životě. Ve venkovském prostředí tu zřejmě staré tradice duchovní kultury přežívaly nebo nacházely živnou půdu pro návraty, jak o tom vypovídají například zápisy z počátku 19. století. Je pozoruhodné, že kontinuitu některých jeví je možné studovat ještě ve 20. století, zvláště v podmínkách malého lokálního společenství. – Vzhledem k tomu, že hledisko kulturně-historického kontextu studovaných jeví není důležité například pro některé fenomenologické přístupy, nabízí etnologie takovému pojetí cenný podrobný materiál a teze ke komparaci.

A. Navrátilová otevřela ve své monografii řadu podnětů, které jsou nejen součástí etnologického bádání, ale mohou k nim přistupovat i další obory (sociologie, religionistika, sociální psychologie). Vždyť také v 21. století se člověk rodí a umírá jako člen rodiny a společnosti; navíc jsme svědky experimentů se vznikem nového života, fenomén smrti má mnoho projekcí a z některých plyne i odklon od důstojných forem kulturního chování. Například diplomové či disertační práce z tohoto tematického okruhu, specifikované v určitém sociálním a regionálním prostředí, by přispěly k tolik potřebnému poznávání vývoje duchovní kultury u nás doma. Integrované studium evropského kulturního společenství potřebuje také tyto podklady.

VERA FROLCOVÁ

Rudolf Zuber, Osudy moravské církve v 18. století II,

Olomouc: Matice cyrilometodějská 2003, 605 s.

Vydání prvního dílu *Osudů moravské církve v 18. století* (Praha: ÚCN – Česká katolická Charita 1987) se ve druhé polovině 80. let stalo vpravdě událostí; jejich autor Rudolf Zuber (1912-1995) totiž na jednu stranu dokázal přemoci odpor komunistických ideologů a cenzorů, zároveň však překročil i relativně úzké hranice dané dosavadní tradicí konfesionální historiografie. Ač byl původně katolickým knězem a dílo nezapřelo náboženské přesvědčení svého autora, *Osudy* svou otevřeností vůči názorům jinověrců (včetně ateistů) i důkladnou pramennou heuristikou, nemluvě samozřejmě o pregnantní znalosti teologické problematiky, výrazně převýšily neohatou církevní historickou produkci té doby, ať už katolickou (V. Medek, B. Zlámal) nebo protestantskou (publikace související s výročím Tolerančního patentu, zejména Z. J. Medek). Neméně přínosná byla relativně důsledná orientace na moravský prostor, upozorňující na signifikantní odlišnosti ve vývoji druhé z českých zemí, respektive olomouckého (arci)biskupství ve srovnání s pražským, před prosazením osvícenského centralismu. Tím spíš byla očekávána publikace druhého dílu, poněvadž první svazek zůstal přeci jen omezen na tradiční sledování formálních institucí, biografické údaje o olomouckých biskupech atp., zatímco dějiny každodennosti v něm byly „nahrazeny“ převážně jen líčením detailů. Proponovaný druhý díl knihy však naneštěstí vyšel až po bezmála dvaceti letech posmrtně, péčí Zuberových mladších kolegů – Vojtěcha Cekoty a Miloše Kouřila. To s sebou samozřejmě nese řadu problémů, takže dokonce vyvstává otázka, mělo-li k němu vzhledem k památce tohoto významného moravského (nejen církevního či náboženského) historika vůbec dojít. Avšak ještě než upozorním na tyto nedo-